

Andrij ZOTKIN

Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

and.zotkin@yandex.ua

KORUPCJA W SYSTEMIE WZAJEMNYCH RELACJI MIĘDZY SPOŁECZEŃSTWEM I PAŃSTWEM NA OBSZARZE POSTSOWIECKIM I NA UKRAINIE

ABSTRACT The corruption in the relations between society and state in the post-soviet countries and in Ukraine

The paper described an attempt theoretical and empirical explanation of display of corruption in societies in post-Soviet republics. Attention is drawn to the need to understand this social phenomenon while taking into account the influence of several factors. Among these are marked anomie or normative “vacuum” in condition of deinstitutionalization of Soviet system in societies of Independent States, a decrease of the regulatory functions of the government, reducing the welfare of the citizens, the interests of elites.

Słowa kluczowe: korupcja, instytucja władzy państwowej, obszar postsowiecki, norma społeczna, regulacje zachowań

Keywords: corruption, the institution of state power, the post-Soviet space, social norm, the regulation of behavior

Temat korupcji jest zawsze aktualny w odniesieniu do wszelkich tworów społecznych posiadających strukturę hierarchiczną i zawierających elementy zarządzania i delegowania uprawnień, czyli faktycznie wszelkich mniej lub bardziej skomplikowanych organizacji. W kontekście organizacyjnym przez pojęcie korupcji przyjęło się rozumieć nadużycia w zakresie powierzonej komuś władzy w celu uzyskania osobistych korzyści.

Na poziomie działalności organizacji, prawodawczo umocowanych norm, funkcjonowania aparatu państwowego temat postsowieckiej korupcji jest dość dobrze zinterpretowany przez specjalistów w dziedzinie teorii i praktyki zarządzania oraz prawników i politologów (jednym z poważnych teoretycznych opracowań w tej dziedzinie jest praca W. Sirenko). My natomiast pragniemy rozpatrywać korupcję jako fenomen społeczny w funkcjonowaniu społeczeństwa z punktu widzenia socjologii, co pozwoli naszym zdaniem wyjść poza ramy *stricte* formalnego podejścia. W socjologii temat korupcji jest dość obszernie przedstawiony zarówno pod względem poszukiwań teoretycznego podejścia do tego zjawiska społecznego¹, jak i prób wykazania charakterystycznych cech przejawów korupcji przy pomocy badań ponadnarodowych². Badania nad postsowiecką korupcją jako zjawiskiem społecznym przedstawiono w pracach rosyjskich (O. Panfilowa, W. Rimskij) i ukraińskich (J. Prywałow, J. Sapiełkin) socjologów. Temat ten został również poruszony w pracy M. Szulhy poświęconej analizie procesów społeczno-politycznych na Ukrainie w latach 2009-2010³. Osobno należy wyróżnić próby teoretyczno-empirycznej interpretacji natury kierowanych na Ukrainę nielegalnych transakcji przez zagranicznego badacza⁴. Pomimo wielu prac (które nie ograniczają się niewątpliwie do głównych artykułów wskazanych powyżej) dotyczących badanej tematyki nadal pozostaje szereg pytań, na które odpowiedzi pozwolą bardziej wszechstronnie zinterpretować fenomen korupcji na obszarze postsowieckim. Za empiryczną bazę ekonomiczną posłużyły w tym celu wskaźniki Indeksu Postrzegania Korupcji w piętnastu byłych republikach sowieckich⁵.

Do państw obszaru postsowieckiego, które w latach 90. XX w. weszły w fazę transformacji, mocno przylgnął termin „kraje skorumpowane”. Wszystkie bez wyjątku państwa postsowieckie doświadczały ekonomicznych trudności, związanych z przejściem od jednego systemu stosunków społeczno-ekonomicznych do innego. Przy takich ogólnych cechach, jak sowiecka przeszłość i problemy postsowieckiego okresu rozwoju, społeczeństwa byłych republik radzieckich zademonstrowały istotną odrębność, jeśli idzie o skalę rozpowszechnienia korupcji. Pozwala to wysunąć hipotezę, że zrzucanie odpowiedzialności na radziecki system społeczny, którego normy odtwarzane są na obszarze postsowieckim, i poszukiwanie wyjściowych impulsów wzrostu korupcji (lub

¹ S.H. Alatas, *The Problem of Corruption*, Singapore 1986; P. Мертон, *Социальная теория и социальная структура*, Москва 2006; О. Стегній, *Феномен всеохоплюючої корупційності в сучасному українському суспільстві*, „Український соціум” 2012, nr 1.

² Дж. Скотт, *Анализ коррупции в развивающихся странах*, [w:] *Борьба с ветряными мельницами? Социально-антропологический подход к исследованию коррупции*, ред. И. Олимпиева, О. Паченков, Санкт Петербург 2007, *Social Research*; Г. Сатаров, С. Пархоменко, *Разнообразие стран и разнообразие коррупции (Анализ сравнительных исследований)*. Аналитический доклад, Москва 2001, [online] <http://www.indem.ru/corrupt/parhom/index.htm>; С. Роуз-Екерман, *Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни*, przeł. С. Кокізюк, Р. Ткачук, Київ 2004.

³ М. Шульга, *Чи по новому править нова влада? (Замість післямови)*, [w:] *Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг*, ред. В. Ворона, М. Шульга, Київ 2010.

⁴ А. Полезе, *Исследование различной природы незаконных транзакций в Украине*, „Социология: теория, методы, маркетинг” 2010, nr 3.

⁵ Transparency International's Corruption Perceptions Index (CPI), [online] http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi.

przeciwnie: jej zmniejszania się) w nowo powstałych republikach wyłącznie w ich stosunkowo niedawnej sowieckiej przeszłości nie dostarczają wystarczających wyjaśnień. Do pełnowartościowej analizy korupcji jako zjawiska społecznego w krajach obszaru postsowieckiego konieczne jest zbadanie jednoczesnego wpływu co najmniej kilku czynników. Spróbujemy zatem przyrzeć się ogólnej naturze postsowieckiej korupcji.

KORUPCJA NA OBSZARZE PORADZIECKIM: NATURA, CZYNNIKI, DYNAMIKA

Procesy rozpadu systemu sowieckiego i systemu oświaty państw postsowieckich zachodziły równolegle ze zjawiskiem gwałtownego rozmijania się potrzeb obywateli z możliwościami ich zaspokojenia. Niektóre społeczeństwa byłych republik ZSRS (m.in. ukraińskie) wyszły z systemu socjalistycznego, nie przechodząc jednak do stanu pełnowartościowego kapitalizmu. Oczywiście ten szok pod wpływem gwałtownej zmiany dla obywateli, absolutnie nieprzygotowanych do przejawiania prywatnej inicjatywy (i, co istotne, ponoszenia za nią odpowiedzialności) i tradycyjnie zorientowanych na gwarantowane przez państwo wsparcie socjalne, nie mógł nie odbić się na stanie społeczeństw obszaru postsowieckiego. System wartości, ideałów i norm epoki socjalizmu zaczął popadać w ruinę, a nowy system nie został stworzony. Zrujnowanie mechanizmów społeczno-regulacyjnych oraz systemu wartości typowego dla epoki sowieckiej postępowało równolegle z procesami dynamicznych zmian struktur ekonomicznych i społecznych. W wielu społeczeństwach republik postsowieckich miało miejsce osłabienie kontroli państwa, jego wycofanie się z szeregu sfer stosunków społecznych, a co za tym idzie – zmniejszenie wpływu instytucji władzy państwowej na praktyki współdziałania społecznego na różnych poziomach. Wzrostowi korupcji na obszarze postsowieckim sprzyjały procesy dezintegracji, atomizacji społecznej w społeczeństwach tych republik, nieukształtowanie praktyk obrony swoich praw, wyrażania i walki o własne interesy, zarówno na poziomie zbiorowym, jak i na indywidualnym. W rezultacie przeważająca część społeczeństwa ukraińskiego została zdezorientowana i zdemoralizowana, skutkiem czego, jak zauważył ukraiński socjolog J. Hołowacha, było kształtowanie się „amoralnej większości”.

Niemniej jednak nawet w warunkach chaotyizacji stosunków społecznych w czasie kryzysu i krachu dawnego ustalonego porządku pojawiały się, zastępując się nawzajem, nowe grupy referencyjne (wśród nich należy wymienić nowobogackich, element przestępczy, urzędników i biznesmenów), które stymulowały pojawienie się i ustalenie nowych standardów i norm w stosunkach społecznych.

Ogólna demoralizacja i anomia w połączeniu z totalnym zubożeniem przeważającej części ludności wszystkich republik postsowieckich doprowadziły do przejścia od skomplikowanych form współdziałania społecznego do prostszych, ale za to bardziej efektywnych w rozwiązywaniu życiowych zadań dnia codziennego. Jak słusznie zaznaczył J. Hołowacha, norma i odchylenie od niej nie tylko się wzajemnie przenikały, ale zaczęły nawet zamieniać się miejscami. Można mówić o uproszczeniu, a nawet o procesach degradacji form stosunków społecznych, ich przejściu od bardziej skomplikowanych do prostszych pod presją warunków przetrwania w sytuacji kryzysów ekonomicznych i anonii.

Tabela 1. Dynamika wskaźników Indeksu Postrzegania Korupcji (IPK) w społeczeństwach republik postsowietkich (lata 1996-2011)

Kraj	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Azerbejdżan	-	-	-	1,7	1,5	2,0	2,0	1,8	1,9	2,2	2,4	2,1	1,9	2,3	2,4	2,4
Armenia	-	-	-	2,5	2,5	-	-	3,0	3,1	2,9	2,9	3,0	2,9	2,7	2,6	2,6
Białoruś	-	-	3,9	3,4	4,1	-	4,8	4,2	3,3	2,6	2,1	2,1	2,0	2,4	2,5	2,4
Gruzja	-	-	-	2,3	-	-	2,4	1,8	2,0	2,3	2,8	3,4	3,9	4,1	3,8	4,1
Kazachstan	-	-	-	2,3	3,0	2,7	2,3	2,4	2,2	2,6	2,6	2,1	2,2	2,7	2,9	2,7
Kirgistan	-	-	-	2,2	-	-	-	2,1	2,2	2,3	2,2	2,1	1,8	1,9	2,0	2,1
Łotwa	-	-	2,7	3,4	3,4	3,4	3,7	3,8	4,0	4,2	4,7	4,8	4,6	4,5	4,3	4,2
Litwa	-	-	-	3,8	4,1	4,8	4,8	4,7	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	4,9	5,0	4,8
Moldawia	-	-	-	2,6	2,6	3,1	2,1	2,4	2,3	2,9	3,2	2,8	2,9	3,3	2,9	2,9
Rosja	2,5	2,2	2,4	2,4	2,1	2,3	2,7	2,7	2,8	2,4	2,5	2,3	2,1	2,2	2,1	2,4
Tadżykistan	-	-	-	-	-	-	-	1,8	2,0	2,1	2,2	2,1	2,0	2,0	2,1	2,3
Turkmenistan	-	-	-	-	-	-	-	-	2,0	1,8	2,2	2,0	1,8	1,8	1,6	1,6
Uzbekistan	-	-	-	1,8	2,4	2,7	2,9	2,4	2,3	2,2	2,1	1,7	1,8	1,7	1,6	1,6
Ukraina	-	-	2,8	2,6	1,5	2,1	2,4	2,3	2,2	2,6	2,8	2,7	2,5	2,2	2,4	2,3
Estonia	-	-	5,7	5,7	5,7	5,6	5,6	5,5	6,0	6,4	6,7	6,5	6,6	6,6	6,5	6,4

Wskutek opisanych powyżej procesów korupcja stała się w wielu społeczeństwach republik postsowieckich jednym z takich sprzecznych z prawem mechanizmów, przyjętych jako efektywny dla osiągnięcia indywidualnych celów. To w dużej mierze wyjaśnia tempo zmian Indeksu Postrzegania Korupcji (dalej – IPK) w ZSRS oraz na obszarze postsowieckim⁶. Jeśli w latach 1980-1985 IPK w ZSRS wynosił 5,13 punktów, to w latach 1988-1992 już 3,27 punktów. A na podstawie danych IPK, mierzonych przez międzynarodową organizację do walki z korupcją Transparency International, można dostrzec spadek tego wskaźnika dla większości krajów obszaru postsowieckiego po 1995 r. poniżej 3 punktów (zob. tab. 1). Co po raz kolejny pozwala nam stwierdzić, że tłumaczenie wzrostu poziomu korupcji w większości państw postsowieckich wyłącznie przez odwoływanie się do modeli stosunków, które odtwarzane były z sowieckiej przeszłości w warunkach współczesnych, jest niewystarczające. Sformułowanie takiego wniosku umożliwia również fakt, że wzrost, lub przeciwnie: obniżenie, poziomu korupcji nie wykazuje ogólnych tendencji, które byłyby charakterystyczne dla całego obszaru postsowieckiego.

W jednych republikach korupcja stała się zjawiskiem wszechobecnym (m.in. na Ukrainie, gdzie zaczęła odgrywać rolę systemotwórczą⁷), podczas gdy w innych pozostała na poziomie dewiacji. Co więcej, znaczące różnice można stwierdzić nawet we wskaźnikach IPK krajów należących do tego samego regionu i bliskich pod względem kulturalnej przynależności. Analiza danych dynamiki IPK w republikach postsowieckich, przytoczonych w tab. 1, pozwala wyróżnić kraje, które wykazują wzrost wskaźników tego indeksu (co świadczy o obniżeniu poziomu korupcji). Do takich państw można zaliczyć kraje bałtyckie oraz Gruzję (biorąc pod uwagę ostatni „skok” wskaźnika IPK zaobserwowany tam od 2007 r.). Jeszcze jedną grupę krajów można wydzielić według wskaźnika spadku poziomu IPK (co, analogicznie, świadczy o wzroście poziomu korupcji): Białoruś, Turkmenistan, Uzbekistan. Pewne wahania wskaźników IPK można zauważyć w Kazachstanie i Mołdawii. Stabilnie niski poziom wskaźników IPK obserwujemy we wszystkich pozostałych państwach obszaru postsowieckiego.

Taka klasyfikacja krajów pozwala nam wysunąć hipotezę o oddziaływaniu jeszcze jednego czynnika wpływającego na atmosferę wokół korupcji w tym czy innym społeczeństwie: interesy i działania rządzących grup elity. Praktyka reformowania sfery politycznej i prawnej instytucji władzy państwowej demonstruje występowanie organizacyjnych możliwości poprawy sytuacji w dziedzinie korupcji na obszarze postsowieckim. I *vice versa*: brak zainteresowania elit takim reformowaniem sprzyja wzrostowi poziomu korupcji w kraju. Pozwala to zweryfikować wysunięte w pracach zagranicznych badaczy postsowieckiej rzeczywistości tezy o korupcji jako mechanizmie kompensującym bezsilność państwa i „technologii przetrwania” obywateli w takich warunkach. W jednych państwach korupcja może być rzeczywiście swego rodzaju wynikiem tzw. „negatywnego paktu społecznego” zawartego między państwem i społeczeństwem. Zainteresowane są tym w pierwszej kolejności grupy elitarne, dla

⁶ Tamże.

⁷ М. Шулъга, *Чи по новому...*

których w warunkach anomii, prawnej nieokreśloności i agresywnego kapitalizmu otwierają się szerokie możliwości powiększania własnych kapitałów. Grupom spoza elity, zubożałym, psychologicznie zdemoralizowanym i politycznie poróżnionym, pozostaje tylko rola statystów, biernie akceptujących reguły gry, które narzucane im są „z góry” przez grupy elit. Przy czym wyniki badań (m.in. wyniki badania opinii publicznej obywateli Ukrainy) wykazały, że normy, które są wprowadzane na podstawie takich tajnych „paktów” między elitami i resztą społeczeństwa, charakteryzują się dość szybkim utrwalaniem się i samoodtwarzaniem w praktyce codziennych zachowań. Równocześnie można dostrzec przykłady stymulacji przez czynniki zewnętrzne nasilenia walki z korupcją w poszczególnych krajach. Można tu przytoczyć doświadczenia republik nadbałtyckich, w których poprawę wskaźników IPK zaobserwowano od momentu ich przyjęcia do Unii Europejskiej w 2004 r., a także wskazać na Gruzję, w której reforma Ministerstwa Spraw Wewnętrznych została organizacyjnie i finansowo wsparta przez USA.

Tak więc dla pełnowartościowego przestudiowania zagadnienia korupcji w społeczeństwach przejściowych niezbędne jest wzięcie pod uwagę jednoczesnego wpływu kilku czynników. Dla społeczeństw krajów obszaru postsowieckiego są to:

- 1) kryzysy ekonomiczne, zubożenie większości ludności, nieadekwatność oczekiwań wobec własnego statusu przynależności;
- 2) podwójny system instytucjonalny i zrodzona przez jego warunki anomia, społeczna, kulturalna i polityczna dezorientacja obywateli;
- 3) odrodzenie archaicznych, a jednocześnie bardziej uproszczonych modeli zachowań społecznych, które ukształtowały się historycznie w kulturze tego czy innego narodu;
- 4) modele zachowań grup referencyjnych, które wykorzystywały/wykorzystują nielegalne transakcje w warunkach prawnej nieokreśloności;
- 5) interesy grup elitarnych, od których może zależeć ukształtowanie takiej czy innej konfiguracji umowy społecznej pomiędzy państwem i społeczeństwem, przy czym stanowisko i działania elit są bezpośrednio zależne od stopnia społeczno-politycznej aktywności obywateli, ich gotowości do obrony swych praw i interesów.

Pozwala nam to zweryfikować ogólną logikę w podejściu do badań nad korupcją na obszarze postsowieckim, proponowaną w pracach zagranicznych badaczy. Po pierwsze, niedopuszczalne jest wyłączenie roli instytucji władzy i jej funkcjonalnych wykonawców (grup elitarnych) z interpretacji danego fenomenu, ponieważ znacznie zawęży to interpretacyjne możliwości badacza. Po drugie, niezbędne jest uwzględnienie nie tylko faktu nielegalnych transakcji i formułowanej przez obywateli ogólnej oceny skali rozpowszechnionej korupcji w konkretnym społeczeństwie, lecz także jakościowego postrzegania takich transakcji na różnych poziomach oraz stopnia gotowości do udziału w nich. Pozwala to przedstawić społeczny fenomen korupcji w sposób bardziej plastyczny i wielopłaszczyznowy. Proponujemy uwzględnienie wyżej wymienionych poprawek podczas analizy fenomenu postsowieckiej korupcji na Ukrainie.

KORUPCJA NA UKRAINIE: ŹRÓDŁA, SPECYFIKA OBJAWÓW, UDZIAŁ W NIEJ OBYWATELI I ICH STOSUNEK DO NIEJ

W warunkach efektywnego wpływu wszystkich wyżej wymienionych czynników na poziom korupcji w systemie stosunków społecznych przejawy tego zjawiska społecznego w ukraińskim społeczeństwie mają swoje charakterystyczne cechy. Opierając się na wynikach ogólnokrajowych badań opinii publicznej ukraińskiego społeczeństwa, przyjrzymy się specyfice postsowieckiej korupcji na przykładzie Ukrainy.

Wzrost korupcji na Ukrainie, preradzanie się jej ze zjawiska dewiacyjnego w fenomen wszechogarniający i systemotwórczy jest bezpośrednio związane z instytucjonalnymi przekształceniami władzy w państwie i procesami zmian w składzie i jakości elit rządzących. Podobnie jak w większości republik postsowieckich, na Ukrainie doszedł do władzy konglomerat złożony z byłej partyjnej nomenklatury, komsomołu, dyrektorów wielkich przedsiębiorstw oraz kontrolity okresu późnosowieckiego (procesy te zostały dokładnie opisane w artykule M. Szulhy⁸). Rosyjski politolog A. Riabow doszedł do wniosku, że u steru władzy znalazły się *klasy przejściowe* [...], *reprezentowane przede wszystkim przez grupy dysponujące ogromnymi środkami, związane z eksploatacją własności państwowej, ponownym podziałem własności i przepływów budżetowych*. To właśnie *klasy przejściowe* były w pierwszej kolejności zainteresowane zachowaniem przejściowego statusu republik postsowieckich. Zostało to osiągnięte kosztem słabości i nietrwałości instytucji społecznych. Natomiast specyfiką Ukrainy było ukształtowanie się podwójnego systemu instytucjonalnego, którego zachowaniu sprzyjały zainteresowane nim elity władzy⁹.

Kolejną cechą charakterystyczną, którą społeczeństwo ukraińskie zyskało w okresie ostatnich dwudziestu lat, stała się jego *rentoorientacja*, skutkiem czego była jego *zła, ale jednak trwała równowaga*. Mowa o orientowaniu się w stosunkach ekonomicznych na uzyskanie renty, niemającej na celu tworzenia wartości dodatkowej. Przy czym *rentoorientacja* charakterystyczna jest nie tylko dla podmiotów władzy (są one jednocześnie właścicielami albo przedstawicielami wielkiego biznesu) lub drobnej burżuazji, ale i dla społeczeństwa w ogóle. Należy przy tym oczywiście podkreślić, że o otrzymaniu renty przez szerokie masy nie może w ogóle być mowy, co zresztą nie wyklucza występowania w ich oczekiwaniach *rentoorientacji*. Jeśli uzyskanie renty przez podmioty działalności gospodarczej było możliwe dzięki eksploatacji zasobów i wartości materialnych (które jeszcze niedawno były „własnością ludu”), to dla reszty społeczeństwa jego *rentoorientacja* miała bardziej pośredni charakter. Na tym oczekiwaniu renty został właśnie stopniowo zbudowany zamknięty system ukrytych ustępstw. Natomiast ludność za paternalistyczne „karmienie” i opiekę ze strony państwa (pod postacią ulg, dotacji, subsy-

⁸ Н. Шульга, *Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости*, „Социология: теория, методы, маркетинг” 2006, nr 4.

⁹ Е. Головаха, *Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе*, „Социология: теория, методы, маркетинг” 2001, nr 4.

diów, kolejnych podwyżek pensji i emerytur – na czym właściwie polega ich pośrednia renta) gotowa była pogodzić się z nieprzestrzeganiem prawa ze strony możnowładców na wszystkich poziomach, ponieważ realne interesy wielkich grup społecznych zostały „wyparte” przez lokalne interesy w sytuacji przetrwania w kryzysowych warunkach.

W ogólnym zaś kontekście możemy stwierdzić, że obywatele Ukrainy są dość posłuszni normom prawa. Według danych socjologicznego monitoringu „Społeczeństwo ukraińskie”¹⁰, przeprowadzanego przez Instytut Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, liczba respondentów, którym brakuje przestrzegania obowiązującego w kraju prawa, jest stabilna i wynosi 68-69%. Trochę ponad 70% respondentów zauważa brak porządku w społeczeństwie. Z wszystkich demokratycznych podstaw społeczeństwa obywatele Ukrainy gotowi są w pierwszej kolejności bronić równości wszystkich wobec prawa (blisko 75% respondentów) i prawa do pracy (prawie 60%). W tym samym czasie w każdym badaniu monitorującym „Społeczeństwo ukraińskie” średnio 67-69% badanych uważa, że większość ludzi może dla korzyści zdecydować się na czyn nieuczciwy. A ponad 70% respondentów nie rozumie, jakiego prawa należy koniecznie przestrzegać. Co ogólnie rzecz biorąc, charakteryzuje obecny stan ukraińskiego społeczeństwa. Mamy teraz do czynienia z dezorientacją większej części ukraińskiego społeczeństwa, którego przedstawiciele w warunkach utraty wyraźnych kryteriów zachowań społecznych i ideałów moralnych gotowi są do ukrytego naruszenia prawa.

W niniejszym artykule skupimy uwagę również na przeciętnych obywatelach, którzy w tej czy innej formie także są podmiotami stosunków korupcyjnych. Tylko pod warunkiem dokładnego przeanalizowania nastawienia obywateli wobec sprzecznych z prawem transakcji (dalej – SPT), ich reakcji oraz modeli zachowania w stosunkach z instytucjami państwowymi i ich funkcjonariuszami można będzie udzielić odpowiedzi na pytanie o charakter fenomenu korupcji w ukraińskim społeczeństwie, który w literaturze socjologicznej interpretowany jest jako systemotwórczy i wszechogarniający.

Po raz pierwszy pytanie „Jak często byli Państwo zmuszeni w ciągu ostatnich 12 miesięcy dawać pieniądze, prezenty, świadczyć usługi funkcjonariuszom, od których zależało rozwiązanie pilnych problemów dotyczących Państwa życia?” zostało sformułowane w badaniu przeprowadzonym przez Instytut Socjologii NAN Ukrainy w 2010 r. Włączenie tego pytania do ankiety badania monitoringowego w 2012 r. pozwoliło prześledzić względną stabilność nastawienia do sprzecznych z prawem transakcji wśród obywateli oraz modeli ich zachowań. Na podstawie wyników podsumowania udzielonych odpowiedzi w 2010 i 2012 r., odzwierciedlonych w tab. 2, można zauważyć, że oprócz bezpośredniego zarejestrowania częstotliwości uczestnictwa obywateli w relacjach korupcyjnych w charakterze osób wręczających łapówki pieniężne, prezenty czy świadczących usługi za rozwiązanie ich życiowych problemów szereg alternatywnych odpowiedzi na postawione pytanie ma zabarwienie wartościujące. Co generalnie pozwala nam mówić również o ogólnym podejściu obywateli do korupcji na Ukrainie. Po dwóch latach od momentu pierwszego zarejestrowania odpowiedzi na wspomniane powyżej pytanie nieznacznie zwiększyła się liczba obywateli, którzy byli często wciąż

¹⁰ *Українське суспільство 1992-2010...*

gani w sprzeczne z prawem transakcje (odpowiednio z 3,4% do 3,9%), a także tych, którzy świadomie nie dają łapówek, ponieważ występują przeciwko temu zjawisku (z 26,8% do 28,0%). Poza granice błędu statystycznego wyszły (aczkolwiek nieznacznie) wahania liczby obywateli, którzy czasami wręczają łapówki (wzrósł o 4,4%), oraz tych, którzy nie wręczali ich ze względu na brak takiej potrzeby (zmalął prawie o 5%).

Tabela 2. Dynamika częstotliwości uczestnictwa obywateli w sprzecznych z prawem transakcjach w 2010 i 2012 r. (dane w%)

	2010 r.	2012 r.
Często	3,4	3,9
Czasem	19,0	23,4
Przydałoby się, ale nie potrafię	5,9	5,2
Nie dawałem, bo nie było takiej potrzeby	44,6	39,3
Nie dawałem, bo jestem temu przeciwny	26,8	28,0

Zwracają jednak uwagę nawet nie tyle liczbowe wskaźniki stabilności praktyk korupcyjnych w warunkach dnia codziennego przeciętnych obywateli, ile ich ocena jakościowa i akceptacja jako sposobu rozwiązywania problemów życiowych. Potępiając werbalnie korupcję najwyższego politycznego kierownictwa w państwie (określanego przez przeciętnych obywateli ogólnym sformułowaniem „władza”), na poziomie lokalnym swojej codzienności ludzie gotowi byli dawać łapówki tym, od których zależy załatwienie ich życiowych spraw. Sprzeczna z prawem transakcja staje się zwyczajnością, normą wzajemnych relacji społecznych. Część obywateli, którzy prezentują zasadnicze stanowisko wobec łapownictwa, jest faktycznie „równoważona” przez nie mniejszą część tych, którzy regularnie biorą udział w tym procederze. Dla każdego państwa niepokojący jest fakt, że zaledwie jedna czwarta obywateli przeciwstawia się naruszeniu praw, a inna jedna czwarta bierze w tych naruszeniach regularny i świadomy udział.

Jednym z wyjaśnień tego zjawiska jest wycofanie się państwa jako organizującej i kontrolującej siły z szeregu dziedzin życia społecznego. Pozbawieni organizacyjnego uporządkowywania w pewnych dziedzinach współdziałania, zgodnie z ogólnie przyjętymi normami, obywatele zostali skonfrontowani z potrzebą samodzielnego uporządkowania swojej lokalnej przestrzeni życiowej. Warunki przetrwania, kiedy elementarne potrzeby ekonomiczne wyparły na drugi plan wszystkie inne, zmusiły ukraińskie społeczeństwo do przejścia do nowych samoorganizacyjnych form uporządkowania wzajemnych relacji społecznych. Właśnie takie podejście do wyjaśnienia fenomenu postsowieckiej codziennej korupcji na przykładzie Ukrainy wykorzystywał A. Polese¹¹. Jednak, jak już wspomniano powyżej, jednym z najważniejszych czynników w warunkach społeczeństwa przejściowego są właśnie interesy grup elitarnych, które w warunkach ogólnej nieokreśloności przejmują niektóre funkcje instytucji społecznych,

¹¹ A. Polese, *Исследование различной...*

a mianowicie organizacyjne uporządkowanie stosunków społecznych. Wysoki poziom oddziaływania tego czynnika na Ukrainie pozwala krytycznie zweryfikować model zwykłej samoorganizacji ludności w warunkach wycofania się państwa z poszczególnych sfer stosunków społecznych.

Dwadzieścia lat okresu przejściowego na Ukrainie i ustanowienie w społeczeństwie podwójnego systemu instytucjonalnego (przy aktywnym udziale w tym procesie rządzących grup elitarnych) w istotny sposób zaważyło na kształtowaniu się nowych postaw socjalno-psychologicznych i wynikających z nich modeli zachowań. Jeśli chodzi o udział w sprzecznych z prawem transakcjach (i stosunek do tego mechanizmu rozwiązywania własnych życiowych problemów), możemy skonstatować, że sformowały się dość stałe grupy, których struktura wewnętrzna nie wykazuje znaczących różnic pod względem szeregu cech społeczno-demograficznych. Można byłoby te grupy umownie nazwać następująco: 1) uczestnicy sprzecznych z prawem transakcji (SPT); 2) odsunięci od udziału w SPT z uwagi na brak potrzeby lub umiejętności; 3) przeciwnicy udziału w SPT z powodu zasadniczych przekonań. Tak np. wymienione grupy praktycznie nie wykazują wewnętrznych różnic pod względem takich cech, jak płeć, narodowość czy język ojczysty. Większe rozbieżności pod względem innych społeczno-demograficznych wskaźników znajdują całkiem logiczne wyjaśnienie z uwagi na intensywność włączania się w procesy społeczne. I tak przeważająca część osób w grupie wiekowej powyżej 55 lat wykazuje mniejszą aktywność w urządzaniu swojego życia i nawiązywaniu nowych kontaktów społecznych. Ich wskaźnik uczestnictwa w SPT „czasem” (13,2%) wyraźnie różni się od wyników młodzieży do lat 30 (28,0%) oraz grupy od 30 do 55 lat (27,6%). Możemy zresztą dopuszczać także wpływ postaw nabytych w procesie socjalizacji w systemie sowieckim. I właśnie wśród najstarszej grupy wiekowej ujawniono największą część respondentów będących przeciwnikami SPT (35,8%). Podczas gdy wśród młodzieży osób takich było tylko 20,9%, a wśród grupy w średnim wieku 26,4%.

Przekrój stosunku do korupcji według poziomu wykształcenia respondentów również zademonstrował, że najbardziej wykluczeni z procesów społecznych są obywatele o wykształceniu podstawowym i niepełnym średnim, będący przeważnie ludźmi starszymi; najrzadziej biorą oni udział w SPT i w ponad jednej trzeciej składają się z przeciwników rozwiązywania swoich życiowych problemów z użyciem mechanizmów korupcyjnych. Respondenci o podstawowym, niepełnym średnim i średnim wykształceniu stanowią w ponad 40% grupę tych, którzy nie mieli potrzeby dawać pieniędzy ani prezentów w zamian za rozwiązanie problemów. W innych grupach pod względem wykształcenia udzielano mniej więcej identycznych odpowiedzi, aczkolwiek na ich tle jest zauważalne, że stosunkowo większa część respondentów z pierwszym stopniem wykształcenia wyższego (licencjat) często bierze udział w SPT (7,3%). Wśród nich więcej było także tych, którzy udzielili odpowiedzi „przydałoby się, ale nie potrafię” (12,2%).

Nieznaczne wahania (w granicach 5%) wykazują w odpowiedziach uczestnicy niebiorący udziału i przeciwnicy SPT podzieleni według miejsca zamieszkania. Jeśli idzie o region zamieszkania, to obserwujemy tam pewne różnice (zob. tab. 3 i 4).

Tabela 3. Częstotliwość udziału obywateli w sprzecznych z prawem transakcjach:
przekrój regionalny, 2010 r. (dane w %)

	Zachód	Centrum	Południe	Wschód	Ogółem
Często	4,9	4,0	2,5	2,5	3,5
Czasem	17,5	22,8	13,5	19,8	19,1
Przydałoby się, ale nie potrafię	5,5	5,6	5,1	6,9	5,9
Nie dawałem, bo nie było takiej potrzeby	44,0	40,5	52,7	44,6	44,8
Nie dawałem, bo jestem temu przeciwny	28,2	27,1	26,2	26,2	26,9

Tabela 4. Częstotliwość udziału obywateli w sprzecznych z prawem transakcjach:
przekrój regionalny, 2012 r. (dane w %)

	Zachód	Centrum	Południe	Wschód	Ogółem
Często	2,9	5,0	4,6	2,5	3,9
Czasem	25,6	26,6	23,3	17,7	23,5
Przydałoby się, ale nie potrafię	3,2	4,8	7,1	5,1	5,1
Nie dawałem, bo nie było takiej potrzeby	35,9	35,8	37,9	49,0	39,3
Nie dawałem, bo jestem temu przeciwny	32,5	27,8	27,1	25,8	28,1

Generalnie rzecz biorąc, grupy regionalne są dość jednorodne w ich podejściu do udziału w SPT. Można stwierdzić, że w 2012 r. o niemal 5% zwiększyły się grupy „niebiorących udziału” na wschodzie oraz przeciwników na zachodzie. Co można tłumaczyć zarówno intensyfikacją państwowej kontroli na niższych poziomach zarządzania, z którymi częściej ma do czynienia przeciętny obywatel, jak i fenomenem subiektywnej oceny działań „swoich”/„obcych” regionalnych elit we władzach centralnych.

Związek pomiędzy poziomem aktywności w życiu społecznym i niebraniem udziału w SPT można prześledzić również według przekroju oceny swojego statusu społecznego i sytuacji materialnej. Ci, którzy zaliczali się do grup o niskim statusie i oceniali swoją sytuację słowami „żebractwo” i „bieda”, wykazali także mniejszy poziom zastosowania mechanizmów korupcyjnych, a także wyższy poziom ich zasadniczego odrzucenia. Aczkolwiek trzeba tutaj omówić inną perspektywę wobec badanego zjawiska. I tak np. obywatele zaliczani do grup o wysokim statusie społecznym i identyfikujący swoją sytuację materialną jako „bogactwo” (a takie grupy powstały już w ukraińskim społeczeństwie) mogą być pozbawione konieczności rozwiązania swoich życiowych problemów przy użyciu mechanizmów, którymi posługuje się większość z grup o średnim i niskim statusie. Dlatego też stosunek do takich mechanizmów może być jakościowo

różny. Badaniem objęto respondentów, którzy zaliczyli się do takich grup. Zresztą ich liczebność jest na tyle znikoma, że dokonana na tej podstawie analiza nie może prowadzić do poprawnych wniosków.

W tym samym czasie badanie udziału obywateli w SPT i ich stosunku do korupcji powinno uwzględniać subiektywizm respondentów, prawdziwość ich odpowiedzi, bowiem czasem człowiek, w zależności od swojego stanowiska czy przynależności do sfery państwowej, może pragnąć udzielić „prawidłowej” odpowiedzi. Wśród respondentów badania monitorującego liczba szefów państwowych przedsiębiorstw i instytucji, urzędników państwowych, pracowników organów ścigania jest niewielka, jednak wyniki ich odpowiedzi pozwalają (choćaby w początkowym przybliżeniu) prześledzić słuszność naszej wstępnej tezy. Ponad 44% przedstawicieli tych grup zawodowych deklaruje, że czasem daje łapówki i prezenty (oprócz pracowników systemu ochrony porządku prawnego, wśród których takich osób jest 25%). W tym samym czasie wśród tych grup dość wysoki jest odsetek tych, którzy udzielili odpowiedzi o braku akceptacji dla mechanizmów korupcyjnych (27,8% wśród szefów państwowych przedsiębiorstw, 26,7% wśród urzędników państwowych, 31,3% wśród pracowników organów ścigania). W tym samym czasie przedstawiciele biznesu zaprezentowali inną konfigurację odpowiedzi na pytanie o udział w SPT: wyższy od wskaźników dla innych grup zawodowych poziom częstotliwości udziału w SPT i znacznie niższy niż w innych grupach odsetek tych, którzy nie dają łapówek, ponieważ są temu przeciwni. Najbardziej jest to zauważalne wśród przedstawicieli drobnego biznesu: często dają łapówki – 12,9%, czasem – 44,8%, nie dają, bo są temu przeciwni – tylko 6,9%. Inne grupy zawodowe demonstrują opisywaną przez nas powyżej tendencję: oddalenie od aktywnego udziału w procesach społecznych – mniejszy poziom zaangażowania w SPT i wyższy poziom odrzucenia mechanizmów korupcyjnych jako metody rozwiązywania swoich życiowych problemów.

Reasumując, możemy wyciągnąć ogólny wniosek: po pierwsze, korupcja ma na Ukrainie charakter systemowy, ponieważ nie tylko jest produkowana i transmitowana przez „górne warstwy”, ale także przejmowana jest przez „doły” i pasywnie legitymizowana jako skuteczny mechanizm rozwiązywania ich problemów. Ogólne posłuszeństwo wobec norm prawa w ukraińskim społeczeństwie, o czym wspominaliśmy powyżej, łączy się jednocześnie ze specyficznym podejściem do prawa. Według danych badań monitorujących 70% obywateli Ukrainy jest gotowych zdecydować się na nieuczciwy czyn dla osiągnięcia korzyści, 61,4% zgadza się, że kilku silnych liderów może zrobić dla kraju więcej niż wszystkie prawa i dyskusje. Po drugie, korupcja jest już jednym z czynników systemotwórczych współczesnego ukraińskiego społeczeństwa, które od góry do samego dołu przeżarte jest szeregiem sprzecznych z prawem transakcji na różnym poziomie, zapewniających wzajemne relacje pomiędzy różnymi elementami jednego systemu. Wyższa aktywność w życiu społecznym zwiększa także ryzyko wejścia do takiego systemu. Faktycznie w ukraińskim społeczeństwie obecnie „wciągnięci” w system sprzecznych z prawem transakcji najbardziej są aktywni aktorzy (nawet tacy, którzy nie są wciągnięci w relacje polityki i władzy: biznesmeni, młodzież itp.), których wszystkie strategie sukcesu życiowego znajdują się w polu

діяння механізмів корупційних. Oddaleni od aktywnego życia przeciwnicy korupcji (ludzie w starszym wieku, emeryci, bezrobotni) nie mogą być jakąś znaczącą przeciwwagą w procesie rozpowszechniania się systemu korupcyjnego w ukraińskim społeczeństwie.

Obecnie ukraińskie społeczeństwo ma już faktycznie uformowany system „zamkniętego kręgu”, w którym instytucje społeczne w postaci ich funkcjonalnych elementów współdziałają w oparciu o niejawne reguły gry „z kieszeni do kieszeni”. Przy czym jest to charakterystyczne nie tylko dla wyższych szczebli władzy czy wielkiego biznesu. Korupcją prześiadaną jest całe społeczeństwo aż do najniższych stanowisk służbowych, którym przysługuje prawo podejmowania decyzji, wydania zezwoleń, zastosowania mechanizmów przyspieszenia/zahamowania dowolnych działań. A ludność niezatrudniona na takich stanowiskach biernie legitymizuje kwitnący na Ukrainie system totalnej korupcji, dzięki samej tylko zgodzie na dawanie łapówek. Dla poróżnionego i zatamizowanego społeczeństwa z jego rozmytą strukturą klasową sposób ten pozostaje jedynym w systemie, w którym przepisy obowiązującego prawa nie działają. W ten oto sposób społeczeństwo znajduje się w stanie wielkiej ekonomicznej „piramidy”. Ponieważ otrzymawszy rentę w „swoim” sektorze zatrudnienia, podmiot zmuszony jest oddać ją w całości lub częściowo innym podmiotom w zamian za uzyskanie jakichkolwiek dóbr w ich sektorach.

BIBLIOGRAFIA

Alatas S.H., *The Problem of Corruption*, Singapore 1986.

Transparency International's Corruption Perceptions Index (CPI), [online] http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi.

Головаха Е., *Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе*, „Социология: теория, методы, маркетинг” 2001, nr 4.

Мертон Р., *Социальная теория и социальная структура*, Москва 2006.

Полезе А., *Исследование различной природы незаконных транзакций в Украине*, „Социология: теория, методы, маркетинг” 2010, nr 3.

Роуз-Екерман С., *Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни*, przeł. С. Кокізіук, Р. Ткачук, Київ 2004.

Сатаров Г., Пархоменко С., *Разнообразие стран и разнообразие коррупции (Анализ сравнительных исследований). Аналитический доклад*, Москва 2001, [online] <http://www.indem.ru/corrupt/parhom/index.htm>.

Скотт Дж., *Анализ коррупции в развивающихся странах*, [w:] *Борьба с ветряными мельницами? Социально-антропологический подход к исследованию коррупции*, red. И. Олимпиева, О. Паченков, Санкт Петербург 2007, *Social Research*.

Стегній О., *Феномен всеохоплюючої корумпованості в сучасному українському суспільстві*, „Український соціум” 2012, nr 1.

Шульга Н., *Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости*, „Социология: теория, методы, маркетинг” 2006, nr 4.

Шульга М., *Чи по новому править нова влада? (Замість післямови)*, [w:] *Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг*, red. В. Ворона, М. Шульга, Київ 2010.

Tłumaczenie Przemysław Tomanek